

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО СТАВЛЕННЯ ВИННОГО ДО КВАЛІФІКУЮЧИХ ОБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Терпелюк Є. В.,

*аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету Харківського національного університету*

імені В. Н. Каразіна

площа Свободи 6, 61022, Харків

evgeniyterpelyuk@gmail.com

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0003-4279-8703>

Терпелюк Є.В. Проблемні питання суб'єктивного ставлення винного до кваліфікуючих об'єктивних ознак складу кримінального правопорушення

Робота присвячена проблемі психічного ставлення особи до об'єктивних ознак складу кримінального правопорушення, які обтяжують кримінальну відповідальність. Особлива увага приділяється психічному ставленню винного до кваліфікуючих ознак, які мають об'єктивну природу. До таких належать властивості потерпілого (вік, діяльність), предмета (вартість, розмір), об'єктивної сторони (загальнонебезпечний спосіб, особливе місце вчинення посягання), наслідків (тяжкі наслідки, значна шкода, загибель людини). Обґрунтовується, що принцип суб'єктивного ставлення в провину у кримінальному праві України вимагає, щоб суб'єктивна оцінка винного поширювалась і на такі обставини, які обтяжують кримінальну відповідальність (кваліфікуючі ознаки).

Проаналізовано кримінальне законодавство та низку монографічних робіт сучасних українських фахівців з кримінального права. Виявлено підходи законодавця й представників кримінально-правової доктрини щодо варіантів суб'єктивного ставлення правопорушника до об'єктивних кваліфікуючих ознак посягання, достатніх для того, щоб ставити ці ознаки йому в провину. Виявлено наступні тенденції в сфері законодавчого регулювання й фахової теоретичної інтерпретації суб'єктивного ставлення винного до кваліфікуючих ознак кримінальних правопорушень, котрі мають об'єктивну природу: а) вибірковість та фрагментарність дослідження зазначеного питання; б) відсутність стабільної судової практики, яка б служила авторитетним орієнтиром у вирішенні зазначеної проблеми; в) наявність дискусійних точок зору щодо одних і тих самих кваліфікуючих ознак; г) невизначеність фахівців щодо змісту суб'єктивного ставлення винного до багатьох типових обтяжуючих (кваліфікуючих) обставин; д) незадовільна урегульованість законодавством питання про допустимі варіанти психічного ставлення винного до кваліфікуючих ознак; е) непридатність для безпосереднього застосування формул вини та її форм до вирішення вказаного питання.

Ключові слова: склад кримінального правопорушення, суб'єктивне ставлення, кваліфікуюча ознака, умисел, необережність.

Terpelyuk E.V. Problematic issues of subjective attitude of the guilty party to qualifying objective features of a criminal offense's corpus delicti

The paper is focused on the problem of the mental attitude of a person to the objective features of a criminal offense's corpus delicti, which aggravate criminal liability. Particular attention is paid to the mental attitude of the guilty party to qualifying features that are objective in nature. They include the particular features of the victim (age, occupation), the object (cost, size), objective aspect (generally dangerous method, special place of encroachment), consequences (severe consequences, significant damage, death of a human being). It is substantiated that the principle of subjective attitude to the guilt requires in the criminal law of Ukraine that the subjective assessment of the guilty party should be extended to such circumstances that aggravate criminal liability (qualifying features).

The criminal legislation and a number of monographic works of modern Ukrainian experts in criminal law have been analyzed. The approaches of the legislator and representatives of the criminal and legal doctrine on the options of the subjective attitude of the offender to the objective qualifying features of encroachment sufficient to prosecute him, have been revealed. The author has found out the following tendencies in the field of legislative regulation

and professional theoretical interpretation of the subjective attitude of the perpetrator to the qualifying features of criminal offenses, which have the objective nature: a) selectivity and fragmentation of the research of the specified issue; b) the lack of stable judicial practice, which would serve as an authoritative guide in solving the specified problem; c) the presence of debatable points of view in regard to the same qualifying features; d) uncertainty of experts regarding the content of the subjective attitude of the perpetrator to many typical aggravating (qualifying) circumstances; e) unsatisfactory legal regulation of the issue on admissible options of the mental attitude of the perpetrator to the qualifying features; f) unsuitability for the direct application of the formulas of guilt and its forms to the solution of the specified issue.

Key words: corpus delicti of a criminal offense, subjective attitude, qualifying feature, criminal intent, negligence.

Постановка проблеми. Одним з напрямків розвитку сучасного кримінального права України є подальше удосконалення засобів кримінально-правового впливу, створення такої її системи, яка б дозволяла максимально точно реагувати на суспільно небезпечну поведінку (дію чи бездіяльність) людини, забезпечуючи досягнення поставлених перед цією галуззю історично зумовлених цілей з належною мірою ефективності, справедливості, гуманності, економії кримінальної репресії. Для такого традиційного кримінально-правового засобу, як кримінальна відповідальність, яка наразі являє собою офіційний осуд особи, діяння котрої містить склад кримінального правопорушення, поєднане (як правило) із певними обмеженнями її прав і свобод [1, с. 12–13], точність і «влучність» дії (застосування) досягається шляхом використання засобів її диференціації.

Стан опрацювання проблеми. Хоч у Кримінальному кодексі України (далі – КК України) поняття «диференціація кримінальної відповідальності» й не міститься, але в теорії кримінального права розглядається як один з визначальних принципів кримінального права, який полягає в розподілі (градації) у законі про кримінальну відповідальність заходів кримінально-правового характеру за вчинення кримінально караних суспільно небезпечних діянь (М. Панов) [2, с. 152–153]. Інші визначення презентують її як розчленування, розмежування, дроблення кримінальної відповідальності законодавцем залежно від характеру, типового ступеня суспільної небезпечності злочинного діяння, типової суспільної небезпечності особи винного, в результаті чого настають кримінально-правові наслідки, пов'язані з осудом особи, застосуванням до неї різних видів і розмірів покарань, а також інших форм відповідальності (Ю. Курилюк) [3, с. 67]. Не зважаючи на те, що у підходах різних авторів до визначення диференціації кримінальної відповідальності існують деякі відмінності, стає зрозумілим, що вона є важливою засадою (принципом) кримінального права, яка забезпечує відповідність кримінально-правових наслідків діяння, вчиненого особою, небезпеці як вчиненого, так і «діяча». Водночас, принципи кримінального права мають впливати на нього (в сфері нормотворення й правозастосування) лише в своєму органічному поєднанні, адже не існує якогось головного, домінуючого галузевого принципу. Тому диференціація кримінальної відповідальності як принцип кримінального права має взаємодіяти й узгоджуватися, поєднуватися з іншими принципами галузі, зокрема, й таким, як принцип винної відповідальності та із похідною від нього засадою суб'єктивного ставлення в провину.

У зв'язку із цим **метою цієї публікації** є вивчення теоретико-нормативних проблем оцінки варіантів суб'єктивного ставлення винного до певної групи кримінально значущих ознак, які забезпечують диференціацію кримінальної відповідальності. Такими ознаками було обрано ті кваліфікуючі обставини складів кримінальних правопорушень, які мають об'єктивну природу. При досягненні поставленої мети доцільно використовувати наукові праці як тих авторів, які розглядали суб'єктивне ставлення в провину (Р. Вереша, В. Грищук, О. Рарог та ін.), засоби диференціації кримінальної відповідальності (Ю. Баулін, Ю. Курилюк, Т. Леснієвські-Костарева, В. Меркулова, І. Митрофанов, М. Панов, М. Хавронюк та ін.), так і тих, які торкалися питань суб'єктивного ставлення винного до кваліфікуючих ознак у складах певних кримінальних правопорушень – проти основ національної безпеки, проти здоров'я особи, проти волі, честі та гідності особи, проти громадської безпеки та громадського порядку (для цього під час підготовки публікації було вивчено праці А. Андрушка, К. Катеринчук, В. Кузнецова, Л. Палюх, Р. Чорного).

Виклад основного матеріалу. Склад кримінального правопорушення як підстава кримінальної відповідальності включає в себе взаємопов'язані й органічно об'єднані елементи та ознаки. Зокрема, суб'єктивна сторона має відображати відбиття в психіці правопорушника об'єктивних властивостей вчинюваного ним посягання – об'єкт, предмет, потерпілого, фактичний і соціальний зміст діяння, шкоду від нього, механізм причинового зв'язку та ін. [4, с. 401–402]. Виходячи з принципу суб'єктивного ставлення в провину, притягнення до кримінальної відповідальності є обґрунтованим лише за умови, що виною суб'єкта охоплюються всі обставини, які утворюють в своїй сукупності склад певного кримінального правопорушення [5, с. 163].

У зв'язку із цим слід підкреслити, що вирішення всіх головних питань кримінальної відповідальності особи (наявності її підстав, її реалізації, її диференціації) завжди залежить від встановлення меж охоплення певних об'єктивних обставин свідомістю й волею правопорушника (процесами, які протікали в його центральній нервовій системі під час вчинення правопорушення, регулюючи його поведінку).

Як зазначає відомий український правознавець В. Грищук, суб'єктивне ставлення в провину є одним із фундаментальних для демократичного кримінального права в цілому та кримінально-правової відповідальності зокрема принципів. Він оснований на органічному зв'язку об'єктивних та суб'єктивних ознак при кваліфікації вчиненого особою діяння. Особа може притягуватися до кримінальної відповідальності лише за таке діяння, яке є результатом не лише її фізичних зусиль, але і продуктом її свідомості й волі [6, с. 552].

За століття досвіду застосування кримінальної відповідальності як засобу реакції на кримінальні правопорушення й впливу на поведінку правопорушників в кримінальному праві було накопичено значний «арсенал» засобів диференціації такої відповідальності. Один із найбільш поширених – використання в законі додаткових кваліфікуючих (спеціальних обтяжуючих) ознак у складах кримінальних правопорушень, і, відповідно, посилення у зв'язку із цим виду й міри обмежень прав та свобод правопорушника за фактичної наявності у вчиненому ним діянні (точніше, у юридичному складі цього діяння) таких ознак [7, с. 228–231].

Кваліфікуючі обставини М. Хавронюк класифікує на сім груп, серед яких цілям цього дослідження відповідають: такі, що стосуються предмета кримінального правопорушення; такі, що стосуються потерпілого; такі, що стосуються об'єктивної сторони; такі, що стосуються наслідків [8, с. 86–97]. Аналіз Особливої частини КК дозволяє побачити, що кваліфікуючими ознаками, які характеризують потерпілого, можуть бути кількість (двоє або більше осіб), вік (неповноліття, малолітство), діяльність (наприклад, припинення правопорушення), виконання службового обов'язку, ознаками, які характеризують об'єктивну сторону – загальнонебезпечний спосіб, обстановка (наприклад, бойова) тяжкі наслідки у різних їх варіаціях, ознаками, які характеризують предмет – його розміри, вартість, певні родові ознаки (наприклад, приналежність речовини до особливо небезпечних наркотичних засобів). При цьому, як справедливо відзначила Т. Леснієвські-Костарева, в кримінальному законодавстві має бути закріплена вимога щодо обов'язкового встановлення винного ставлення особи до всіх кваліфікуючих ознак, які характеризують об'єктивну сторону кримінального правопорушення, адже в теорії та судовій практиці досить давно сформувався загальне правило, згідно якого кваліфікуючі ознаки, які характеризують об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення, входять до предметного змісту вини, а отже, необхідне усвідомлене ставлення до них винної особи (або неусвідомлене за умови, що вона могла і повинна була їх усвідомлювати) [7, с. 238–239]. Очевидно, цю вимогу слід поширити і на інші об'єктивні кваліфікуючі ознаки, адже вони мають такий самий вплив на диференціацію кримінальної відповідальності особи.

Формула вини (ст. 23 КК України), її форм і видів (ст.ст. 24, 25 КК України) визначають необхідність певного психічного ставлення особи до діяння, до його суспільної небезпеки, до його наслідків, до розвитку причинного зв'язку. Але ці загальні положення закону не дозволяють безпосередньо визначити, яким законодавець бачить психічне ставлення суб'єкта до кваліфікованих ознак складу кримінального правопорушення, необхідне для поставлення їх йому в провину. Концентрація уваги суб'єкта (або її відсутність) саме на цих додаткових характеристиках (наприклад, на малолітньому віці потерпілого) є важливою як для наявності кваліфікованого, особливо кваліфікованого складу правопорушення, так і для його кваліфікації, а зрештою – і для ступеню й міри кримінальної відповідальності. У нормах же Особливої частини КК України на суб'єктивне ставлення винного до кваліфікуючих ознак законодавець вказує дуже рідко (наприклад, передбачений в п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України вид умисного убивства «жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності» сформульований таким чином, що вказує на достовірну обізнаність винного із наявністю певних характеристик потерпілої до й під час позбавлення її життя; однак цей приклад є радше винятковим).

Для того, щоби з'ясувати позиції вітчизняних фахівців з кримінального права до допустимого (або необхідного) варіанту психічного ставлення винного до кваліфікуючих ознак у складах кримінальних правопорушень проаналізуємо деякі публікації українських науковців з тематики Особливої частини кримінального права. При цьому під час вибірки теоретичних джерел пріоритет було віддано новітнім монографічного рівня працям, які висвітлюють склади кримінальних правопорушень в межах одного родового чи видового об'єкта кримінально-правової охорони.

Звернемось, зокрема, до опублікованої у 2020 р. А. Андрушком фундаментальної праці з тематики кримінальних правопорушень проти волі, честі й гідності особи, звертаючи увагу на позицію автора щодо ставлення винного до кваліфікуючих ознак у відповідних складах. За висновками вказаного автора, ставлення винної особи до таких об'єктивних кваліфікуючих ознак, як тяжкі наслідки у різних їх проявах (ч. 3 ст. 146,

ч. 2 ст. 147 КК, ч. 2 ст. 150, ч. 3 ст. 150-1 КК) може бути лише необережним. При цьому щодо спричинення тяжких наслідків у складі незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (ч. 2 ст. 151 КК) А. Андрушко вбачає змішану форму вини, за якої діяння вчиняється умисно, а вказані наслідки настають зі злочинної самовпевненості чи злочинної недбалості винного [9, с. 272–295]. Водночас, у цій праці вказаний автор все ж оминув увагою питання про суб'єктивне ставлення винного до кваліфікуючих ознак інших досліджених ним злочинів.

У ґрунтовній монографічній праці В. Кузнецова, присвяченій проблематиці кримінально-правової охорони громадського порядку та моральності (2012 р.) розглядувана нами проблема розглядається, але в досить незначному обсязі. Так, зазначений автор констатував лише, що суб'єктивне ставлення винного до кваліфікуючих ознак там, де вони передбачені у виді загибелі людей, інших тяжких наслідків (ч. 2 ст. 294 КК), характеризується необережною формою вини [10, с. 317]. Щодо неповнолітнього віку потерпілого як кваліфікуючої ознаки низки досліджуваних ним кримінальних правопорушень (ч. 2 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303 КК України), В. Кузнецов доводить допустимість лише умисного ставлення винного, тобто факт неповноліття повинен охоплюватися свідомістю особи, адже вік – це ознака потерпілого, яка аж ніяк не стосується суспільно небезпечних наслідків (до яких як до кваліфікуючої ознаки справді допускається необережне ставлення в умисних (точніше, вчинюваних зі змішаною формою вини) кримінальних правопорушеннях). До речі, для усунення непорозумінь і подолання протилежних позицій щодо суб'єктивного ставлення винного до неповнолітнього віку як ознаки (в тому числі кваліфікуючої) складів кримінальних правопорушень проти (щодо) неповнолітніх (адже одні фахівці приймають як обізнаність, так і припущення про такий вік особи, а інші згодні лише із обізнаністю щодо нього), В. Кузнецов слушно пропонує шляхи удосконалення кримінального законодавства, зокрема, доповнення його в таких випадках вказівкою на завідомість («вчинення злочину щодо завідомо неповнолітнього (малолітнього)» [10, с. 682–687].

Досліджуючи злочини проти основ національної безпеки Р. Чорний у своїй монографії (2018 р.) вибірково оцінив суб'єктивне ставлення винного до кваліфікуючих ознак об'єктивного походження в їхніх складах. Так, щодо ознаки «загибель людей або інші тяжкі наслідки» в ч. 3 ст. 110 КК вказаний автор визнає наявність як умисного, так і необережного ставлення [11, с. 421–422]. Щодо кваліфікуючих ознак злочину, передбаченого ст. 110-2 КК, Р. Чорний обіймає подвійну позицію. Так, до ознаки «заподіяння значної майнової шкоди», майнової шкоди в особливо великому розмірі (ч. 3, ч. 4 ст. 110-2 КК), на думку науковця, можливий лише прямий умисел, тобто винний бажає настання збитку саме в таких розмірах, а от щодо особливо кваліфікуючої ознаки «інші тяжкі наслідки» (ч. 4 ст. 110-2 КК) можливі всі відомі кримінальному закону варіанти психічного ставлення (види вини): прямий або непрямий умисел, кримінально протиправна самовпевненість або недбалість. Нарешті, й умисел, і необережність автор допускає щодо ознаки «загибель людей або інші тяжкі наслідки» у ч. 2 ст. 114-1 КК [11, с. 425–426].

У монографічному дослідженні Л. Палюх щодо кримінальної відповідальності за злочини проти правосуддя (2020 р.) питанням суб'єктивного ставлення до кваліфікуючих об'єктивних ознак у складах вивчених кримінальних правопорушень приділено досить мало уваги. Хоч дослідницею виявлено аж двадцять чотири кваліфікуючі ознаки у їхніх складах [12, с. 602–604], але при цьому авторську позицію з розглядуваного питання в аналізованій роботі чітко висловлено лише щодо складу із наявністю такого предмета, як «дані, які ганьблять людину, принижують її честь і гідність» (ч. 3 ст. 387 КК): Л. Палюх констатує, що стосовно цієї ознаки має бути встановлений прямий умисел [12, с. 496].

У науковій праці К. Катеринчук «Злочини проти здоров'я особи: проблеми кримінально-правової теорії та практики» (2018 р.) зі значної кількості кваліфікуючих й особливо кваліфікуючих ознак кримінальних правопорушень, які заподіюють шкоду здоров'ю людини (їх зазначена авторка нарахувала тринадцять) проблема психічного ставлення (суб'єктивної оцінки) винного висвітлена щодо неповнолітнього віку потерпілого (ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 133 КК). Позиція К. Катеринчук полягає в тому, що «винний усвідомлював або об'єктивно повинен був та міг усвідомлювати факт того, що ця особа ще не досягла віку 18 років» [13, с. 351]. Крім того, зазначена авторка вважає, що психічне ставлення винного до кваліфікуючих ознак умисного тяжкого тілесного ушкодження (ч. 2 ст. 121 КК) полягає: в умислі (щодо такої об'єктивної ознаки, як вчинення способом, що має характер особливого мучення), та в необережності (щодо такої кваліфікуючої ознаки, як настання смерті потерпілого) [13, с. 296]. Психічне ставлення винного до інших кваліфікуючих ознак кримінальних правопорушень проти здоров'я лишилося поза увагою дослідниці.

Висновки. В цілому ж аналіз законодавства та огляд фундаментальних праць вітчизняних фахівців з проблем кримінально-правової характеристики (і, зокрема, суб'єктивної сторони) кримінальних правопорушень проти різних об'єктів (проти здоров'я особи, проти основ національної безпеки, проти правосуддя тощо) дозволило виявити певні тенденції в царині законодавчого регулювання й фахової теоретичної ін-

терпетації суб'єктивного ставлення винного до кваліфікуючих ознак кримінальних правопорушень, котрі мають об'єктивну природу: а) вибірковість та фрагментарність дослідження зазначеного питання; б) відсутність стабільної судової практики, яка б служила авторитетним орієнтиром у вирішенні зазначеної проблеми; в) наявність дискусійних точок зору щодо одних і тих самих кваліфікуючих ознак; г) невизначеність фахівців щодо змісту суб'єктивного ставлення винного до багатьох типових обтяжуючих (кваліфікуючих) обставин; д) незадовільна урегульованість законодавством питання про допустимі варіанти психічного ставлення винного до кваліфікуючих ознак; е) непридатність для безпосереднього застосування формул вини та її форм до вирішення вказаного питання.

Список використаних джерел:

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27.10.1999 р. № 1–15/99. Вісник Конституційного Суду України. 1999. № 5. С. 7–13.
2. Панов М. І. Диференціація кримінальної відповідальності. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. 1064 с. Т. 17 : Кримінальне право. Нац юрид. Ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. С. 152–153.
3. Курилюк Ю. Б. Диференціація кримінальної відповідальності у кримінальному праві. Вісник Асоціації кримінального права України. 2014. № 2 (3) С. 56–68.
4. Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності: підручник. Київ : Атика, 2006. 740 с.
5. Рарог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. СПб : Юридический центр Пресс, 2002. 304 с.
6. Грищук В.К. Философско-правовая парадигма ответственности человека: монография. Хмельницкий: Хмельницкий ун-т управления и права, 2015. 640 с.
7. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Издательство НОРМА, 2000. 400 с.
8. Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ: Істина, 2004. 504 с.
9. Андрушко А. В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи: монографія. Київ: Ваїте, 2020. 560 с.
10. Кузнецов В. В. Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності в українському вимірі. Київ: ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2012. 908 с.
11. Чорний Р. Л. Злочини проти основ національної безпеки за кримінальним правом України: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2018. 526 с.
12. Палюх Л. М. Кримінальна відповідальність за злочини проти правосуддя: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 744 с.
13. Катеринчук К. В. Злочини проти здоров'я особи: проблеми кримінально-правової теорії та практики: монографія. Київ: ФОП Маслаков, 2018. 408 с.